

ՈՐԱՐՈՍՏՈՒԻ ՄՐՑԻՄ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՊՎԱԾ
«ՌԵՍԱՅԻ ՓՈՔՐ ԲԱՎԱՔԻ» ԵՎ ՆՐԱ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԵՏ

Դ. Ն. ՍԱՐԴՅԱՆ

«Որուսայի փոքր քաղաքը» (Բաստամ՝ Ուրմիա լճից հյուսիս արևմուտք, Մակուի մոտ)¹ հիմնադրել է Ուրարտուի թագավոր Ուուսա II-ը (685—645), Այդ մասին է պատմում Ռուսա II-ի այն արձանագրությունը, որը, ըստ Ն. Մա. Մառին հասած տեղեկության, Բաստամ (Բաստան) բնակավայրից սեղափոխվել է Մակու և գիւղի մեջ հայտնի է որպես Մակու՝ սահմանադրություն², Արձանագրությունում Ռուսա II-ը ասում է, թե ինչպիսիք են ժառանգության մի վայրում, ուր հսկայական ոչինչ կառուցված չէր, ինքը ուրարտական պաշտոնի ղեկավար աստված հալդեին նվիրված տաճար (E.BAR) է կառուցում և այն կոչում է իր անունով քաղաք՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք» (Ru-sa-a-i URU TUR)³:

«Խալդի աստծուն՝ տիրուհի, այս տաճարը Ռուսա Առաջինը կառուցեց: Խալդի աստծու հղորակմամբ Ռուսա Առաջինը ասում է՝ ժայռը (՝) դառնալիս (՝) էր, ալիտեղ (նախապես) ոչինչ կառուցված չէր, ինչպես (՝) հալդի աստվածը հիմնադրեց (՝), այնպես էլ (ևս կառուցեցի (և) հաստատեցի (՝) (նրա համար) անուն՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք»:

Ռուսա Առաջինը ասում է՝ ով այս արձանագրությունը ոչնչացրեց, ով (այն) մաս-նաս անեց, ով (այն) կոտրեց, թող ոչնչացնեն (նրան) հալդի, թեյեբա, Շվիլի աստվածները, (բոլոր) աստվածները, թող չփնիչեցնեն (՝) (նրա) անունը առհի մեկ:

Ռուսա Առաջինը թագավոր է հղոր, թագավոր բոլոր երկրների, Բուլուհի Բիալեի՝ երկրի, թագավոր Բաղավորների, կառավարելը Տուրպա քաղաքի⁴:

«Ռուսայի փոքր քաղաքի» անունը հեշտառված է նաև բրոնզե մի դեմքի (Լաբի) վրա, որը հայտնաբերվել է Ռուսա II-ի կողմից՝ Կառուց-

¹ Н. М. Дьяконов, Урартекские письма и документы (мемуары) VII, М.-Л., 1963, с. 95; Н. М. Дьяконов и С. М. Каскал, Geographic Names According to Urartian Texts (Repertoire Onomastique des Textes Cuneiformes, IX, Wiesbaden, 1931, n. 7); В. Kleiss und H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu (Archäologische Mitteilungen aus Iran, Gesamtband 5, Berlin, 1976).

² Н. Я. Марр, Надпись Руся II из Маку [Записки Восточного отделения Русского археологического общества (мемуары ЗВО), XXV, 116., 1921, с. 1 и 111]; Г. А. Меликшвили, Урартекские клинообразные надписи (мемуары) УКИИ, М., 1960, № 280.

³ Սա միակ ուրարտական գեղան է, երբ տարածական ասածուն և, ով էլ ղեկավար աստծուն՝ Խալդին աստված տաճարի լայնացի վրա տեղեկված քաղաքը կոչվում է ոչ թե աստված, այլ կառավարական թագավորի անունով:

⁴ Սա քաղաքն է, նորարար տարածական սեպագիր արձանագրությունը (Հանդես Մատենադարան, 1913, № 2), էջ 393—402, աղյուս. 405—406, ЗВО, XXV, с. I и сл.: УКИИ, № 280.

Վաճ ուրարտական Թելեհրահնի քաղաքի (Կառմիր-Բուր) պեղումների ընթացքում. Բու-ճ-ա-ու-ի ԸԲՍ ԴԼԲ-ցի ռուսաց փոքր քաղաքի⁵:

Ակնհետ է, որ բարտրտական պետությունը, «հուսալի փոքր քառաբլուր»-նադրերիս, նախ և առաջ կառուցել է իր պանթեոնի զիսավոր աստված հաղթիկը կիրկված տաճարը (E. BAR), այսինքն՝ ձգտել է աշխտեղ տարածել որսառական երրորդ, և ապա զրաղկել է քաղաքի շինարարութունյան հետ կապով առ այլ շարքերով:

Բանն որ այդ քառերի տնտեսությունն ուներ առքայական կամ սեփական բնույթ, այդ պատճառով էլ ուսարտական թագավորներն էին զբաղվում նրա վարդապետան հարցերով, Կարմիր-բլուրից (Բելլերբանի) հայտնաբերված փերոզիլիտ բոսնիցի գավաթը, որի վրա կա «Ռուսայի փոքր թագալի» մատեն արձանագրություն, բնականաբար, պատրաստվել է «Ռուսայի» փոքր թագալի, «Հենց Ռուսա II թագավորի նախածնունդով»։ Կա նշանակում է, որ «Ռուսայի» փոքր թագալը, սկսած նրա հիմնադրման ժամանակից, սկիզբ են առել մետաղամշակութան և նրա բաղադրյալ առարկաների զարգացմանը արհեստներով։ Թե ինչ նշանակություն է այդ գավաթը «Ռուսա» փոքր թագալից» հասել Բելլերբանիի (Կարմիր-բլուր) թագալը, հայտնի չէ։ Բայց, այնուամենայնիվ, այդ փաստը ցույց է տալիս, որ ուսարտական բաղադրիչներն կից ստեղծված տնտեսությունների մեջև գոյություն են ունեցել տնտեսական, մշակութային կապեր։

Հերթին քսանամյակում և՛ ծավալի հնադիտական պեղումներ են կատարվում «Խուսափի փորը քաղաքում» (Իսաստամ), Այդ պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են թե՛ հնադիտական իրեր և թե՛ սեպագիր նամակներ կամ փաստաթղթեր։ Հնադիտական իրերից են բրոնզե դավաթներ⁶, նիզովներ, երկաթե ծալրեր⁷ և այլն։ Դրանցից առանձնապես աչքի են ընկնում նեղավերի երկաթե ծալրերը, որոնք իրենց մեծությունը, ծանրությամբ և ծալրային մասի լայնությամբ տարբերվում են ուրարտական նիզակների առօրինակն ծալրերից։ Ըստ Պ. Կալամյանի կարծիքի, նիզակներն այդ արտասովոր ծալրերը ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն և նվիրված են եղել ուրարտական ճանձնի շինված տաճարի աշտի պաշտամունքին⁸։

«Նուստայի փորոք քաւարի» հետ կապված նիդալեների երկաթյա ծալ-
քերի առկայության փաստը յուրյց է տալիս, որ առջ քաղաքում բռնկվե-
մշակությունը դուրսհետ դարդացած է եղել նաև մետաղադործության զրլ-
խափոր ճշույներից մեկ ուր՝ շի՝ երկաթի մշակությունը: Այս փաստը միա-
մասնաւով հուշում է, որ այնտեղ պատրաստել են նաև երկաթյա դեքերո:
երկաթի առկայության փաստը նաև ենթադրել է տարիս, ոտ այնտեղ, թերեւս,
երկաթից պատրաստւել են նաև գլորատանսակներ աշխատանքների եր-
կաթի գործարհն:

«Ուսումնային փոքր քաղաքից» հայաձագերով ամ սկսած իր նամակները կամ վատաստվածները տեղեկություններ են պահպանել ինչպես այդ քաղաքի, այնպես էլ նրա շրջակայքի բնակավայրերի սոցիալական հարաբերությունների մասին: Այդ նամակներից լուրջաբանչուրը գրել է Ուղարտողի

⁵ Б. Б. Пиотровский, Клинообразные надписи на бронзовых чашах из раскопок на Кармир-блуре в 1919 г. (Эпиграфика Востока, 1951, № V, с. 110—112); *ibid.* Кармир-блур, II, М., 1952, с. 61, 63; УКН, № 285.

* W. Klefs, Ein Uraräisches Caellenkopt-Trinkgefäß aus Fustat (Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge, 6, München-Teheran, 1973, 11).

¹ P. Calmeyer, Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der Lanze des Haldi (Bastam, I. Berlin, 1978, S. 183—193, Tabl. 43—41); И. Кальмейер, Символ Халди Древний Восток, 1983, № IV, с. 179—180, рис. 1—2).

⁸ П. Кальмейер, *ibid.*, стр. 179—189.

Թագավորը և առաքել «Ռուսայի փոքր քաղաքում» գտնվող ուրարտական պալատի մասին սարքեր ներկայացուցել են: Նամակներն ունեն առքայական հրամանագրերի նշանակություն: Ուրարտական թագավորների՝ նման իսմական հրամանագրերը հայտնաբերվել են Թեյշեբահինի (Կառմիր-բլուր) քաղաքի պեղումներից: Սակայն, եթե Թեյշեբահինից՝ հայտնաբերված նամակները հաստատված են զրանք ուղարկող թագավորների կնիքով ու ստորագրությամբ, ապա «Ռուսայի փոքր քաղաքից» հայտնաբերված նամակներում ալդպիսիք բացակայում են: Ուստի ղեկավար է առնել, եթե ալդ նամակները Ուրարտուի թագավորներից որին են պատկանում: Միայն հասկանալի է, որ այդ նամակները կարող են գրված լինել կամ «Ռուսայի փոքր քաղաք» հիմնադրող Ռուսա II-ն, կամ թե նրան հաջորդող ուրարտական մյուս թագավորների (Սարգուրի III, Սարգուրի IV, էրիմենա, Ռուսա III, Ռուսա IV) կողմից: Այս տեսակետից ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Թեյշեբահինից հայտնաբերված նամակները գրվել են ուրարտական թագավորների՝ Սարգուրի III-ի, Սարգուրի IV-ի, էրիմենայի և Ռուսա IV-ի կողմից:

«Ռուսայի փոքր քաղաքից» հայտնաբերված սեպագիր նամակներից մեկը, շնայած իր փոքր ծավալին, առտահայտում է այդ քաղաքի հասարակության սոցիալական կյանքի բազմաթիվ կողմերը: Նամակում ցույց են տրված ուրարտական քաղաքի, ինչպես նաև այդ քաղաքի շրջակայքի բնակավայրի, նրան կից այգեգործական տնտեսության նկատմամբ Ուրարտուի թագավորի և այդ քաղաքում ու շրջակայքի բնակավայրում կառավարող պաշտոնյաների փոխհարաբերությունները, նրանց հրավորներն ու պարտականությունները: Նամակում ցույց է տրված նաև այնտեղ մասնավոր սեփականության զարգացման գոծընթացը և այդ սեփականության համար մղվող պայքարը: Ահա այդ նամակի բնագիրը*.

1. LUGAL-še a-!l ti-e

¹Iš-pi-li-ú-qu-ú ¹LÚ NA₁-DI3

¹Lu-up-šū si (?) -ni ¹LÚ É.GAL

ha-ú-še wa-al-du-u

5. LUGAL-II INIM.TI-DINGIR

GU-ni ^{GIS}ú-du-ú-e-e

hu-lú-na-je ma-nu-bi

¹Lu-up-šū-si (?) -ni-da ¹LÚ É.GAL

a-tú-ú-ni ¹A-di-ab-di-i

10. ¹LÚ GABA.RI ¹Ú NAM^{MEŠ}

URU A-i-zu ab-zu-ni

hi-ni a la je šā-te-e

^{GIS}ú-du-ú+e ¹A-di-ab-di- [ni]

(հ. 4. 1) a ri ¹Lu-up-šū-si (?) -ni-di¹⁰

* УПД, №№ 1, 4; УКН, №№ 455, 456.

* Ա.ս., ինչպես նաև հաջորդ նամակը, ի տարբերություն վերին հրատարակող Ի. Դյա-կոնովի, ներկայացնում են զատական բնիկը մամր:

¹⁰ M. Salvini. Die urartäischen Tontafeln (Bastam, I, Berlin, 1979), S. 119-131, Tabl. 28); II. M. Дьяконов, О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах (Древний Восток, 1988, № V, с. 142-143).

- 1 «(Կս)» թագավորս, ալսպես (հրամայեցի). առա
 Իշտիլի-ուկուին՝ «կնիք բռնողին»,
 Լուպշուծիին (Դ)՝ «պալատի մարդուն» (պալատի անձնակազմի պետի)¹¹
 վերարկրյալ (Դ)

հրաման (ևս արձակեցի), լսիր.

- 5 Ի՞նչպե՞ս պարտավորեցի քեզ (Կս) կյանքի համար ասածու (մոտ),
 չիբալի (ալսպես): Այդին
 քստ (Կս) պիմումի ևս տրամադրեցի
 Լուպշուծիին (Դ)՝ «պալատի մարդուն»,
 (Կսկ) ողորկում է նրանից Աղիարդին՝
 10 (Կս) հակառակ Վեդր (դատական դործում): Ավարդ
 Կ՝պու (բնակավայրի)
 Կս Կուծեց (վերանայեց),
 ալժմ կարդադրությունը (ալսպիսին է). վերցրու
 ալդին Աղիարդին,
 տուր Լուպշուծիին (Դ)»:

Ըստ նամակի տվյալների, Ուրարտուի թագավորին (LUGAL) կամ
 ուրարտական պետությանն ևս պատկանում ոչ միայն «Ռուսայի փոքր քա-
 րաք» և այդ քաղաքի մեջ գտնվող «պալատ» (E.GAL), այլև այդ քա-
 ղաքի շրջակայքում գտնվող Աիզու (URU Aizu) բնակավայրը, այդ բնա-
 կավայրին կից ստեղծված ալդեդործական (GISH u-du-u-e) տնտեսու-
 թյունը, ուր մի մասը առանձնացվել ու արվել է քաղաքում գտնվող ալա-
 տի մարդուն (պալատի անձնակազմի պետին):

«Պալատի մարդ» (պալատի անձնակազմի պետ) (LUGAL) Լուպշու-
 ծին, ինչպես կհամոզվենք հաջորդ նամակի տվյալներով, կառավարել է
 տարհանված աղիարդին ևս կատարող և զրանից արդեն աղատված մարդ-
 կանց:

«Պալատի մարդ» Լուպշուծին, քստ վերելում մեջբերված նամակի տրվ-
 լալների, նաև մասնավոր սեփականատեր է: Թագավորի համաձայնությամբ
 նա մասնավոր ալդի (GISH u-du-u-e) է ձևը բերել քաղաքի շրջակայքում
 գտնվող հողատարածությունների Բադայի վրա ստեղծված ալդեդործից, ո-
 րոնք պատկանում էին թագավորին, տնտեսությանը Ամբողջ նամակում քն-
 դվում է թագավորի հողատարածությունը պալատի մարդուն նկատմամբ:

11 «Ռուսայի փոքր քաղաք» հատնարկված ինչպես ալա, այնպես էլ հաջորդ սեպագիր

փաստաթուղթում հետազոտողները LUGAL գաղափարագիրը թարգմանել են «Մարդ ամբողջի
 (ամբողջի անձնակազմի պետ)»: Բայց այդ կապակցությունը ուղղակի է այն փաստը, որ
 Ռուսայի թագավորի (Թուրան-կալի) քաղաքի հայտնարկված սեպագիր փաստաթղթում (YKH.

№ 286) այդ քաղաքի անձնակազմի խավերից մեկը մատնանշող LUGAL.RÉŠI E.GAL գա-
 ղափարագիր կապակցության մեջ E.CAL մասը հետազոտողները թարգմանել են ոչ թե
 «ամբողջ», այլ «պալատ» (ամբողջ կապակցությունը թարգմանել են՝ «ներքիններ պալատին»):
 Նույն սեպագիր փաստաթղթում Ռուսայի թագավորի անձնակազմի խավերից մեկն ուղիղ

մատնանշող LUGAL E.GAL կապակցության մեջ նույնպես E.CAL մասը թարգմանել
 են «պալատ» (ամբողջ կապակցությունը՝ «ծառայողական»): Այս փաստերը թույլ են տա-
 լիս «Ռուսայի փոքր քաղաք» հատնարկված սեպագիր փաստաթղթերում այդ քաղաքի

անձնակազմի խավերից մեկը մատնանշող LUGAL E.GAL գաղափարագրի E.CAL մասը ևս
 թարգմանել ոչ թե «ամբողջ», այլ «պալատ», իսկ ամբողջ գաղափարագիրը՝ «ամբողջ պալա-
 տին» (պալատի անձնակազմի պետին):

Թագավորը ձգտում է, որ «պալատի մարդը» տնը դառնա իր սեփական այգու, որ «պալատի սարդը» դառնա մասնավոր սեփականություն: Թագավորի հրամանով է Սեդու բնակավայրի «ավազը» (^{LU}NA.MEŠ) հօգուտ «պալատի մարդու» լուծում նրան տրված այգու հետ կապված կոնֆլիկտը: Թագավորի հրամանով պետք է «Ռուսայի փոքր քաղաքի» «կնիք բռնողը» (^{LU}NA.DIB) էրականացնի Ակզու բնակավայրի «ավազի» որոշումը՝ այգին «պալատի սարդուն» վերադարձնելու վերաբերյալ:

Ակզու կոնֆլիկտը շրջակայքի բնակավայրի «ավազը» (^{LU}NA.MEŠ) իրեն պատկանող բնակավայրում և նրան կից տարածքում ուղարկված պետության ներկայացուցիչն է: Նա վարում է իր բնակավայրի հետ կապված թե՛ տնտեսական և թե՛ իրավական գործերը: Նա է քննարկում այգու առթիվ «Ռուսայի փոքր քաղաքի», «պալատի մարդ» կուպշուծի և դատական

գործում նրա հակառակորդ (^{LU}GABA.RI) Ադիարդիի միջև ծագած կոնֆլիկտը (հավանաբար, գուցե այն պատճառով, որ այդ այգին գտնվել է Ահիու բնակավայրի հողատարածությունների մեջ): Նա պաշտպանում է թագավորի հրամանը՝ հօգուտ «պալատի մարդու» լուծում դատը և վերջինիս հանգեցնում Բազավորի կողմից նրան տրված այգին: Նա երկրի թագավորի հրամաններ կատարող էր իրեն հանձնարարված բնակավայրում:

Սակայն շրջակայքի բնակավայրի «ավազի» որոշումը չի կատարում «պալատի մարդու» հակառակորդ Ադիարդին և չի ուզում վերադարձնել «պալատի մարդուն» իր խլած այգին: Փաստորեն շրջակայքի բնակավայրի «ավազի» որոշումը սահմանափակվել է իրեն ենթարկվող բնակավայրի, նրա տնտեսության սահմաններում: Այն ազդեցիկ չի եղել քաղաքում, նրա պալատում ապրողների վրա, տվյալ դեպքում «պալատի մարդու» հակառակորդ Ադիարդիի վրա [վերջինս, անշուշտ, ապրել է «Ռուսայի փոքր քաղաքում», գուցե և նրա պալատում, որ հանգիս է եկել որպես այդ քաղաքի «պալատի մարդու» (պալատի անձնակազմի պես) դատական գործում հակառակորդ]:

«Ռուսայի փոքր քաղաքում» կառավարող «կնիք բռնողը» (^{LU}NA.DIB) իշպիխ-ուկուն համեմատաբար շատ մեծ իրավունքներ ունի, քան «պալատի մարդը» (պալատի անձնակազմի պես) կուպշուծին և Ակզու բնակավայրի «ավազը»: Նա «Ռուսայի փոքր քաղաքում», նրա պալատում, շրջակայքի բնակավայրում և կից այգեգործական տնտեսությունում ուղարկված պետության գլխավոր ներկայացուցիչն է, նրա վստիչական ու իրավական կառույցի հիմնավոր ղեկավարը, որին նամակով դիմում է երկրի թագավորը՝ ալֆադի պործերը կարգավորելու համար: Այս տեսակետից ուշադրվ է, որ Բեյշերաինից հայտնաբերված նամակներում Ուրարտուի թագավորներ Սարգուրի III-ը¹² և Ռուսա IV-ը¹³ ևս դիմել են Թեյշեբաինի քաղաքում գտնվող «կնիք բռնողին»՝ այնտեղի գործերը կարգավորելու համար¹⁴: «Ռուսայի փոքր քաղաքում» միայն «կնիք բռնողը» կարող է անմիջապես լուծել երկրի թագավորի կողմից առաջադրված որոշումները: Եթե նամակում հիշատակված Ադիարդին արհամարհում է «պալատի մար-

¹² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур. I, Ер., 1950, табл. II; и т. д. Кармир-блур. II, с. 75—76; УПД, № 2; УКН, № 333; F. W. König, Handbuch der assyrischen Inschriften, Graz, 1955, Teil. I, S. 27—29 (Incerta, 34).

¹³ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, табл. XXXIII, I; УПД, № 4; УКН, № 456.

¹⁴ Д. Н. Саркисян, О некоторых документах страны Аза, связанных с социальными отношениями в Урарту (2002 ԳԱ կարերի հասարակական գիտությունների, 1988, № 3, էջ 27—32).

դրանք ու իրենց նրա սեփական այսինքն, եթե նա անսկսում է բնակավայրի
«սպիտակ» բնակավայրի՝ այդ այդին տիրոջը վերադարձնելու՝ վերադարձնելու
այս «կիրքի լուր»՝ իշխանի-սկսելու կարող է ստիպել նրան՝ ընդունելու բնակ-
վայրի «սպիտակ» տիրոջը և այդին վերադարձնել «սպառնալի մատուցել»
և այդ «կիրքի լուր» ինքնուրույն հրամաններ չէր կարող արձակել նա
իրականացրել է երկրի իրավապետի հրամանները և նշանակալից քաղաքում ու նրա
սպասարանում, այնուհետև իր քաղաքի շրջակայքի բնակավայրում ու նրան կից
անասնաբանությունում:

Իսկ «Երեսույթի փոքր բազմաբանություն» հայտնաբերված սեպագիր նամակ-
ներից մյուսը առնչվում է նախորդ նամակին, բայց առտահայտում է այդ
լուրի հասարակության սոցիալական հարաբերություններն այս կողմի-
ցի: Ամսվար սկսվում է ուրույնական «Թագավորի» (LUGAL), ուրա-
րական «սպառնալի մատուցել» (պալատի անձնակազմի պետի) (LUGAL),
ուրույնական բազմաբան սպառնալիքն աշխատանքը կատարող և այդ աշ-
խատանքից արդեն աղատված մարդկանց (LUGAL^{MEŠ}) հարաբերություններն
մասին: Բացառությամբ է պարսկական աշխատանքը կատարող և այդ աշ-
խատանքից արդեն աղատված մարդկանց սոցիալական վիճակը՝ նրանց
աշխատանքային իրավունքներն ու սպորտային միջոցները նամակում ար-
տաքրված են նաև այդ մարդկանց ընտանեկան վիճակը, նրանց երեխա-
ները սոցիալական կյանքի նամակի տեքստը հետևյալն է.

1. [LUGAL]-še a-ll-e ti-e
[Lu]-up-šū-ši (?) -ni-di LUGAL^{MEŠ}
[a-l] a-je e-qu-ū-di-e
a-ll-ll LUGAL^{MEŠ} a-me-ri-e-š

5. ma-nu-ū-la-li ar-di-li
III-di NINDA^{MEŠ} I-di LUGAL^{MEŠ}
A tar-a a-ll-e LUGAL^{MEŠ} hal-bi
ma-nu-ū-ū-i ar-di-li
II-di NINDA^{MEŠ} I-di LUGAL^{MEŠ}

10 I-di-ni U^{MEŠ}-i-ai
i-da-a-ni a-la-je-e¹⁵

1 «Թագավորը այսպես (հրամայեց)՝ առա-
նադրեցին՝ «սպառնալի մարդուն» (սպառնալի անձնակազմի պետին)
հրաման աղատվածներին (սպառնալից),
որոնք տեղացի են (․․․),

5 որ լինեն մասնույնումներ.
3 հաց (ամեն) 1 մարդու համար,
(եթե կա) շափահաս որդի, որը ամուրի է (*),
այս թող լինեն մասնույնումներ
2 հաց (ամեն) 1 մարդու համար.

10 նրա¹⁰ առաջին օրվանից,
և այսպիսի գործողության մեջ մտնի նրա հրամանը:

¹⁵ M. Salvini, *Եզգ. աշխ.*, էջ 115—131, աղ. 29. И. М. Дьяконов, О не-
которых направлениях, с. 148—149.

¹⁶ Խոսքը հրամանի մասին է:

Ինչպես ասվել է նախորդ նամակի կապակցությամբ, թագավորը երկուսի գերազույցն տիրական է: Նրան է պատկանում «Ռուսայի փոքր քաղաքը», նրա «պալատը»: Թագավորին է ենթարկվում այդ քաղաքի (պալատի անձնակազմի պետը)՝ «պալատի մարդը»: Թագավորին են ենթարկվում նաև այնպիսի պատճառով աշխատանք կատարող և այդ աշխատանքից արդեն սեփական մարդիկ: Ամբողջ նամակում ընդգծվում է թագավորի վերաբերմունքը այդ մարդկանց նկատմամբ:

«Պալատի մարդ» (պալատի անձնակազմի պետ) Լուպշուծին, ինչպես իմացա՞նք նախորդ նամակից, մասնավոր սեփականատեր է. նա դիմել է իր կրթի թագավորին և նրանից ստացել սեփական այդի: «Պալատի մարդ» (պալատի անձնակազմի պետ) Լուպշուծին, ըստ սույն նամակի տվյալների, նաև «Ռուսայի փոքր քաղաքի» պալատի պարհակային աշխատանք կատարող և այդ աշխատանքից արդեն ազատված մարդկանց պետն է: Թերևս, դա է պատճառը, որ Սուրարտուի թագավորը իր այս նամակը ուղարկել է նրան, այլ ոչ թե «Ռուսայի փոքր քաղաքի» «կնիք բռնողին», որիս ուղարկել էր Նախորդ նամակը (վերջինս լուծել է «պալատի մարդու» հետ կապված հարցերը, այսինքն՝ ավելի բարձր կարգի հարցեր, իսկ «պալատի մարդը», ինչպես հուշում է սույն նամակը, լուծել է համեմատաբար ցածր կարգի հարցեր, այն է՝ քաղաքի պարհակային աշխատանքներ կատարող մարդկանց հետ կապված հարցեր, և այդ պատճառով էլ նամակի հասցեատերը փոխվել է՝ համեմատաբար նախորդ նամակի հետ): Սակայն «պալատի մարդը» պարհակային աշխատանք կատարող և դրանից ազատված մարդկանց կառավարել է ոչ թե իր, այլ երկրի թագավորի հրամաններով: «Պալատի մարդը» երկրի թագավորի հրամաններն իրականացնողն է:

Պարհակային աշխատանքները կատարող ամրոցաբնակ «տեղացի»

(amereshi) մարդիկ գուրկ են սեփականությունից: Նրանք պարհակային աշխատանքից ազատվելու կարող են ոչ թե իրենց կամքով, այլ երկրի թագավորի հրամանով: Նրանք սեփականություն չունեն քաղաքի, նույնպես պալատի ներսում: Նրանք սեփականություն չունեն նաև քաղաքի շրջակայքում գտնվող Սիգու բնակավայրի հողատարածություններում կամ քաղաքից դուրս հանվող այլ հողատարածություններում, որպիսին ունի նրանց պետը՝ «պալատի մարդ» Լուպշուծին: Նրանք բացարձակապես ապրում են պետության ի պատկեր: Երբ թագավորի հրամանով անհետվում են պարհակային աշխատանքից, այնու պարհիս միջոց չեն ունենում: Թագավորի հրամանով նրանք պետությունից ստանում են հաց՝ իրենց շրջա գոյությունը ապահովելու համար: Ինչպես հաստատում են սույն նամակի տվյալները, այդ մարդիկ իրավունք ունեն ընտանիք կազմել, երեխաներ ունենալ:

Նրանցից չափահասների (LU hialbi)՝ համար հայրերը պետությունից հաց չեն ստացել: Երանք (խոսքը չափահաս որդիների մասին է) պարհակային աշխատանք են կատարել սեփական տնտեսությունում, իրենց աշխատանքով ունեն իրենց պարհիս հարցը: Իմ դա կատարվել է դարձյալ պետության նպատակով: «Ամերեշիները» երեխաները, որ ապրել են պետության հաշվին, իրենց հայրերի նման՝ դուրկ են եղել մասնավոր սեփականությունից: Փաստորեն, «ամերեշիները» սեփականադուրկ, «պետության հաշվին» ապրող տեղացի մարդիկ են: Նրանք այս տեսակետից դուրս մնում են կանոնադրված ստրուկներին (LU bura^{MEŠ}), որոնք նույնպես գուրկ են եղել սեփականությունից իրավունքից և ապրել են «պետության բավարարմամբ»: Սակայն, ի տարբերություն «ամերեշիների», ստրուկները դուրկ են եղել նաև անձնական իրավունքից:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ УРАРТУ, СВЯЗАННЫЕ С «МАЛЫМ ГОРОДОМ РУСЫ» И ЕГО ОКРЕСТНЫМИ ПОСЕЛЕНИЯМИ

Д. Н. САРКИСЯН

Р е з ю м е

Основными отраслями хозяйства, связанными с урартским «Малым городом Русы» (Бастам—в округе Маку) и его окрестным поселением, были полеводство (обработка зерна), садоводство (виноградарство), металлообработка (изготовление чаш, оружия, украшений) и т. д. С этим хозяйством связаны общественные социальные слои, в которые входили представители урартского государства—«держатель печати», «человек дворца» или начальник персонала дворца, «старейшина» окрестности поселения или старейшина селения «Малого города Русы». На социально противоположном им полюсе в хозяйстве «Малого города Русы» находились люди, выполняющие повинностную работу. Представители урартского государства владели частной собственностью. Что же касается людей, выполняющих повинностную работу, то они были лишены собственности, работали на государственном довольствии, которым пользовались и по освобождении от работы (получая хлеб на пропитание).